

EGY AKNASÍR ÉS AMI BENNE VAN: EGY MÁSDOLGOS TEMETKEZÉS TÖRTÉNETE A THÉBAI EL-HOHA DOMBON

A thébai nyugati part falvai közt, az ókori egyiptomi nekropolisz területén, az el-Hoha domb déli lejtőjén létrehozott sírok igen változatosan alakítják a tájat. Széles skálán mozog a feltárt sírok kronológiai fejlődése, mind keletkezésük, mind eredeti és másodlagos felhasználásuk terén. Az Óbirodalomtól kezdődően követhetjük végig a lelőhelyek, leletek történetét, amelyek egészen a modern korig terjednek, bonyolult tereppé változtatva a dombot. Az itt folytatott, Fábíán Zoltán által vezetett ásátások során előkerült középbiradalmi sír területén kialakított másodlagos aknasír és annak leletei, illetve mindezek jellegzetes környezetének bemutatása és értelmezési kísérlete áll majd cikkem középpontjában.¹

Az Első Átmeneti Kor vagy a Középbiradalom idején kialakított úgynevezett *szaff-sír*² az el-Hoha domb déli lejtőjének felülről a második sírsorában helyezkedik el. Mennyezete valaha a legfelső sírok padlózatával egyezett, azonban ennek nagy része leomlott, egymásba szakadtak a sziklafelületek. Ez nemcsak az eredeti sírok főleg sziklába vájt szerkezetének pontosabb megismerését nehezíti meg a mai kutatás számára, hanem az eredetileg bennük elhelyezett halottak és sírmellékleteik hozzárendelését is a megfelelő sírokhoz. Ez a fajta szortírozás ugyan a terepmunka alapfeladatai közé tartozik egy ásátáson, mégis csak az aktuális ásátási terület gondos megfigyelésével párosított lelet-feldolgozás nyújthat javarészt még mindig csekély támpontot az azonosításukhoz. Ugyanis mindezt tovább nehezítik a különböző, akár már az ókorban is végbe ment újabb temetkezésekhez végzett átalakítások, vagy éppen rablások, fosztogatások; az európai főleg a 18. századtól Egyiptomba látogató kalandorok, gyűjtők műkincsgyűjtési akciói, melyek az anyag kimazsolázgatásával, rongálásával is jártak. Ezt tetézte a modern arab falvak lakosainak mindennapi tevékenysége, ugyanis a sírokat is hasznosították lakhelyük kialakítása során; családjukkal, házonállataikkal együtt vették birtokukba az egyes termeket, folyosókat, általában a környéken talált ókori kőtömbökből és vályogtéglából hozzáépítve a külső épületeket. Az egyiptomi hatóságok több hullámban lebontatták egy-egy részét a szétterjedt falvaknak, új kerületbe telepítve a lakosokat. Egy ilyen hullám zajlik éppen az utóbbi három-négy évben, mely során 2009 tavaszán az ásátásunk kiindulópontja, a TT184-es sír fölött álló modern ház felét is lebontották (1–2. kép).³

Mindez példázza, hogy mennyire keverednek, szétszóródnak, elvesznek szem elől az eredeti tárgyak – akár a domboldal aljára gurulnak, vagy egy múzeum kiállítótermébe, raktárába kerülnek, vagy éppenséggel eltűnnek a fekete piac útvesztőin. A régészeti rétegek gyakran csak nehezen követhetőek ilyen körülmények között, de természetesen fontos információt szolgáltatnak a leletanyag minél pontosabb megismeréséhez.⁴

¹ Az ásátások és a hozzá kapcsolódó kutatások megvalósulásához támogatást nyújtott a Magyar Ösztöndíj Bizottság, valamint a Nemzeti Kutatási Alap és az Országos Tudományos Kutatási Alapok.

² A *szaff* szó arabul sort jelent, a *porticus*-termének homlokzatát képző oszlopai alapján.

³ Az ásátásról bővebben ld. FÁBIÁN Z.I., A thébai el-Hoha domb déli lejtőjének feltárása Nefermenu TT 184 számú sziklasírjának körzetében – 2009, *Orpheus Noster* 1 (2009), 5–32, különösen 8-9; valamint az ókori újrashasznosítás egyik példájához: OCKINGA, B.G., Use, Reuse, and Abuse of “Sacred Space”: Observations from Dra Abu Al-Naga in DORMAN, P.F. – BRYAN, B.M. (eds.), *Sacred Space and Sacred Function in Ancient Thebes. Occasional Proceedings of the Theban Workshop, /SAOC 61/* Chicago 2007, 139-162; a modern jelenségeket pedig etnográfiai szemszögből tárgyalja: VAN DER SPEK, KEES, Feasts, Fertility and Fear: Qurnawi Spirituality in the Ancient Theban Landscape in DORMAN–BRYAN, i.m. 177–192.

⁴ Ezt hangsúlyozza és egy ‘korai’ régészeti módszertani megközelítést mutat be POLZ, D., Excavation and Recording of a Theban Tomb. Some Remarks on Recording Methods in ASSMANN, J. – BURKARD, G. – DAVIES, V. (eds.), *Problems and Priorities in Egyptian Archaeology*, London & New York 1987, 119–140, Pl. 16.

1–2. kép – A Hoha látképe délkeleti irányból, 2009 márciusában, modern házakkal a sírok és építmények között; majd az áprilisi állapot részleges bontás után, a déli oldalról.

A Középbirodalom idején készített sírok megszokott és elvárható építészeti elrendezésével nem teljesen egyezik az általunk feltárt *szaff*-1 számú sír. Ugyanakkor azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy a természeti környezetnek, így elsősorban a területen található sziklaminőségnek, az ez által is meghatározott korábbi síroknak, esetleg az egyéni igényeknek, kiadásoknak megfelelő, akár egyedi megoldások is elképzelhetőek egy-egy sír esetében. Az a tény, hogy az ismert sírtípus mintája csak nagyjából követhető nyomon ebben a *szaff*-sírban, úgy tűnik, ezt támasztja alá. Mindezt eleve behatárolhatja a terület felparcellázásának kevésbé ismert módja is.⁵

Az ókori egyiptomi történelem későbbi időszakára leginkább jellemző, így a Harmadik Átmeneti Kortól különösen, hogy a korábbi, már kivájt, meglévő sírokat vagy azok egy részét használták fel az újabb temetkezésekhez. Esetünkben a *szaff*-sír *porticus*-termének keleti felén lévő második oszlopa előtt egy aknát alakítottak ki, amelyhez egy sírkamrát vájtak a *porticus* padlója alá.⁶ Fölötte, a *porticus*-terem keleti felén, az oszlopok mögötti részen helyiséget alakítottak ki, amely valószínűleg a föld fölötti kultikus funkciót látta el, ahol a temetést övező és az azt követő rítusok elvégzésére kerülhetett sor. Ugyanitt, a terem keleti sarkába vájtak egy nagyjából egy koporsónyi méretű, durván téglalap alakú helyiséget, amely ismét egy újabb fázist jelölhet a temetkezéseken belül. Ezeket a már meglévő középbiriodalmi sír másodlagos felhasználási fázisaiként értelmezhetjük.

A tárgyalat aknasírban és a *porticus*-terem keleti felében kialakított részekben talált leletek is az említett másodlagosságot támasztják alá. A középbiriodalmi leletanyag elsősorban a *szaff*-sír belső termében és annak akna-kamráiban került elő; a *porticus*-ban csak elvéve, egyértelműen nem az eredeti szándék miatt. Az aknasírból az emberi maradványokon kívül többek közt felszínre kerültek koporsótöredékek; egy érintetlen fadoboz, amely 184 terrakotta usébtí figurát tartalmazott, valamint egy második doboz töredéke és további 34 usébtí, amely a készlet második részét képezhette; *cartonnage*-koporsó-töredékek; két mészkő ún. ál-*canopus* edény; egy fa illetve egy fajansz alapanyagú, aranyozott négy Hórusz-fiú amulettből álló szett, az utóbbi fajansz amulettekhez egy szárnyas halotti skarabeus is társult; egy a múmiát borító gyöngyháló a hozzáerősített négy, apró gyöngyökből szőtt Hórusz-fiú és skarabeus amulettel; valamint öt mumifikálóedény. Nagymennyiségű textil és különálló gyöngy is előkerült, ez utóbbi mennyisége további, esetlegesen több, de legalább egy gyöngyháló meglétére enged következtetni.

Az anyag egy része az aknasír termének aljáról került elő annak délnyugati sarkában, egy viszonylag kevésbé bolygatott állapotot jelezve; modern anyag már nem keveredett az itteni leletekkel. Ez persze tarthat egy, akár már az ókorban elkövetett rablást is, amikor is oda rejtették a tárgyakat, mégis azok viszonylag homogén egységet képeznek. Együttes előkerülésük segíthet a lelőhely és egyben a felhasználók, készítőik, résztvevők környezetének felfedéséhez, pontosabb datálásához.

Ez utóbbi az úgynevezett Harmadik Átmeneti Kor és a Későkor egymást követő korszakain⁷ ível át, kissé homályos határokat szabva, amennyiben a leletek ki- és átalakulási folyamatait vesszük figyelembe,

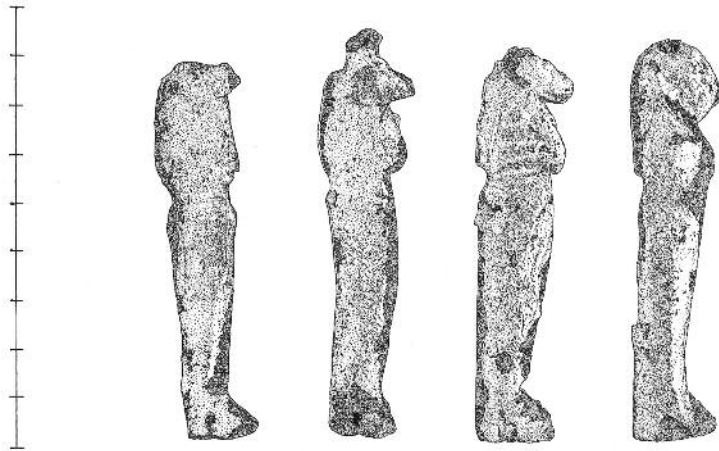
⁵ A későbbi, elsősorban a Ptolemaiosz-korból származó dokumentumok alapján, amelyek sírok, sírhelyek, területek bérbeadását tárgyalják általában a mumifikáló személyek és a sírok gondozásával megbízott papi személyek között, talán vissza lehet valamelyest következtetni legalább a már meglévő sírokkal való tevékenységek menetére: ASTON, D.A., *Theban West Bank from the Twenty-fifth Dynasty to the Ptolemaic Period* in STRUDWICK, N. – TAYLOR, J.H. (eds.), *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*, London 2003, 157–162.

⁶ A pontos paraméterekhez ld. FÁBIÁN, A thébai el-Hoha domb déli lejtőjének feltárása, 8–9.

⁷ Ez az i.e. 1064 és i.e. 525, valamint az i.e. 525 és i.e. 332 közötti időszakokat jelenti. Itt és a továbbiakban is, amennyiben nincs külön jelölve, a megadott dátumok az IKRAM, S. – DODSON, A., *The Mummy in Ancient Egypt. Equipping the Dead for Eternity*, Cairo 1998 által megadott kronológiát követik.

azok kisebb-nagyobb változásait, esetleg éppen változatlanságait követve. Nem zárható ki tehát, hogy egy-egy lelet egyfajta átmeneti állapotot tükröz a saját tárgykörének fejlődésében, mely nem feltétlenül jár önállóan értelmezhető, pontosabb kronológiai jelentéssel. Ugyanakkor, az apróbb részletek, formák, írásmódok vagy színhasználati választások és módszerekben végigkövethető változások, melyek a készítő mesterek egyéni választásait éppúgy tükrözhetik, mint a valamelyest szigorúan megszabott hagyományos kivitelezési módokat, teszik lehetővé, hogy meghatározzuk fejlődésük menetét. A fázisok esetlegessége, idioszinkratikus megjelenése viszont éppenhogy nem segít ezek pontosításában, így gyakran egy-egy különleges részlet miatt bizonytalan az általában amúgy is töredékes lelet behatárolása.

Az együtt előkerült leletek a mumifikált halott túlvilági létét voltak hivatottak megkönnyíteni, a halál bekövetkezése és a temetés után az oda vezető úttól kiindulva, védelmet és segítséget biztosítottak számára már a gyakran igen viszontagságosnak leírt utazás során is.⁸ Az esetleges funkcionális oldaluk mellett egyesítették, sőt gyakran egymást ismételve jelenítették meg a helyzethez kapcsolódó szimbolikus jelentéstartalmakat. Ez egyfajta túlbiztosításként is értelmezhető, a lehető legtöbb oldalról megerősítve az alaphelyzetet, azaz a halott fizikai és szellemi védelmezését, megőrzését és a túlvilágon való továbbélését. Ilyen módon a múmiát körülölelő pólyák, a múmiát mintegy kagylóként körbezáró *cartonnage*-koporsó és a további rétegeként megjelenő fakoporsók, esetleges kőszarkofágok mind-mind ezt a funkciót látják el. A halott helyettesítésére szánt megsokszorozott usébtik egy kis fadobozkában szintén párhuzamként tekinthetők, mintegy lakhely és koporsó képét vetítve köréjük. Egy nagyobb ugrást jelenthet az általában összesen négy *canopus*-edényt magában foglaló láda, amely eredetileg a halott különböző belső szerveit kellett, hogy tartalmazza: ugyan az edények ismét a négy Hórusz-fiút személyesítik külsőleg, mégis ezekben egy újabb ládikába zárt, a múmiahoz tartozó szerves részeket tároló és beborító, védelmező funkciójú tárgycsoportot láthatunk. Ezt a fajta ismétlődést csak erősíti az esetünkben öt darab mumifikálóedény is, amely a mumifikálás során használt, megmaradt, de mégis a halott testi-lelki épségéhez kapcsolódó anyagokat tartalmazta-őrizte. Végül, magát a sírt is ideérthetjük, mint egy legkülső védelmező és a mindennapoktól elválasztó réteget.

3. kép – Aranyozott fajsansz Hórusz-fiú amulették (2006.603.a–d; rajz: Malárik Kálmán)

⁸ Ehhez például a Halottak Könyve nyújtott támpontot, melyhez, többek közt, ld. KEMP, B., *Az egyiptomi Halottak Könyve. Bevezetés*, Budapest 2007; ill. specifikusan a thébai sírok és tulajdonosaikhoz kötődően ld. FABIÁN, A Halottak Könyve a Thébai nekropolisz újbirodalmi sírjaiban, *Ókor* (2008), 14–28.

Védelmesző és a túlvilági újjászületést elősegítő funkciót láttak el ezen kívül a múmiapólyák közé rejtett amulettek és a múmiára terített gyöngyháló is, amelyre további, esetünkben egy szárnyas halotti skarabeust és a négy Hórusz-fiút megjelenítő amulett-szettekét erősítették (3. kép). De a fent említett tárgyakon is a védelmesző istenségek és az elhunyt alakjait ábrázolták, megsokszorozítva erejüket és egy újabb megjelenítési móddal megerősítve a várt hatást. Együttesen bonyolult kifejezési módozatai a halott túlvilági életének, a kézfelfogható rétegektől a síkban és plasztikusan is ábrázolt, elvontabb megjelenítéseken át.

A thébai leletegyüttesek koronként jellemző, 'ideális' összetételét, annak változásait David A. Aston foglalta össze az általunk tárgyalt időszakokra vonatkozóan.⁹ Általános panasz, hogy viszonylag új keletű, az utóbbi tizenöt évben megjelent cikkek, publikációk foglalkoznak csak a teljes, akár töredékes leletanyag részletes bemutatásával, míg korábban sokkal kevesebb részletre derült fény egy-egy leírásban, bár Thébában mindig is igen sok ásást folytattak az évtizedek során.¹⁰ Ezt a nehézséget nem feledve állította fel négy főbb kronológiai szakaszra osztható besorolását, amely az i.e. 750 és i.e. 300 közötti időszak temetkezési leletanyagait öleli fel a 25. dinasztától a Ptolemaiosz-kor kezdetéig.¹¹

Az aknasírból előkerült leleteink természetesen, egyik sablonként alkalmazható csoporttal sem egyeznek teljes mértékben, miközben egy-egy csoport több eleme sem került elő ezen a lelőhelyen.¹² Az ásás során előkerült tárgyak igencsak töredékes állapotukban viszont egyrészt az első két csoport anyagához hasonlatosak, amelyek az i.e. 750 és i.e. 650 közötti százéves időszakot ívelik át; a leletek másik csoportja ezzel szemben inkább a későbbiekhez kapcsolható, amelyek az i.e. 650–300 közötti időszakra vonatkoznak.

Ennek megfelelően, a korábbi leletcsoportban a *cartonnage*-koporsó-töredékek számítanak a legkorábban előforduló tárgytypusnak, melyeket díszítésük alapján a késő-22. dinasztától (késő i.e. 9. sz. – i.e. 8. sz. végéig) számítva keltezhetünk.¹³ Nagyjából három különálló darabot és további töredékeket állapíthatunk meg a feldolgozás mostani állapotában, melyek a széles intervallum miatt is különböző temetkezéseket, fázisokat takarhatnak, míg egyikük inkább a vizsgált anyagot tekintve túl korainak tekinthető Ramesszida korra jellemző – azaz, kilóg a sorból és a másodlagos betemetkezések szempontjából valószínűleg inkább csak valamilyen oknál fogva az aknasír kamrájába keveredett egy másik, környékbeli sír anyagaként.¹⁴ A fa koporsótöredékek által körvonalazott típusok közül találunk a 22. dinasztia idején jellemző fajtát is, amely viszont nem csak az aknasírra korlátozódik, míg jellegzetes 25–26. dinasztia korabeli típusokat találunk már az aknasír kamráján belül.¹⁵

Az usébtiket tartalmazó doboz igen egyszerű kidolgozású, külső díszítése javarészt lekopott; a tipológiában a leginkább megfeleltethető fajta az i.e. 8. század elejétől az i.e. 7. század közepéig datálható.¹⁶ A benne talált ötféle csoportba sorolható 184 usébti, valamint a további 34 darab, amely szintén a kész-

⁹ ASTON, The Theban West Bank in STRUDWICK–TAYLOR, *The Theban Necropolis*, 157–162.

¹⁰ ASTON, i.m. 138.

¹¹ ASTON, i.m. 138.

¹² 'Hiányzik', például, a *canopus*-edényeket tartó láda, fából készült stélé vagy Ptah–Szokarisz–Ozirisz-szobor, amely különböző jellegzetességeiben változhatott a négy egymást követő időszak leletcsoportjában. Hiányuk a tetszetőségükben és kezelhetőbb méretükben is rejthet, amiért könnyebben túladhattak rajtuk a múkincseket forgalmazó feketepiacon.

¹³ TAYLOR, Theban Coffins from the Twenty-Second to the Twenty-Sixth Dynasty in STRUDWICK–TAYLOR, *The Theban Necropolis*, 106, 2b-csoportjába sorolhatjuk a leleteket, melyeken a kettős, kos- és sólyom-fejű szárnyas istenség, valamint az ún. Abüdosz-fétis szerepel, mint jellemző motívum.

¹⁴ A sárga, áttört díszítésű *cartonnage*-koporsó töredékek valószínűleg az ún. 'mummy board' típushoz tartozhatnak, melyek a 19. dinasztia és a kora-22. dinasztia közé, de anyaguk miatt elsősorban a 19. dinasztia idejére keltezhetők: SCHREIBER G., The Mummy-Board of Tashedamun from TT -61-, *Acta Ant. Hung.* 46 (2006), 192.

¹⁵ A sírban talált faanyagról ld. bővebben DARVAS NOÉMI cikkét e kötetben.

¹⁶ ASTON *VIIIb*-típusához hasonlíthatjuk leginkább: ASTON, The Shabti Box: A Typological Study, *OMRO* 74 (1994), 33.

lethez tartozhatott, a Harmadik Átmeneti Korra jellemző, inkább szerényebb temetkezésekre utaló egyszerűbb agyagból formált típusokba tartoztak, fehér festéssel, keresztezett karokkal, azokban kapát tartva. Jelentéssel bírhat, hogy az egyik csoportban szakállasan ábrázolták a figurákat, amely jellegzetesség a 25. dinasztiaától jelenik meg, de a 26. dinasztia idején válik igazán elterjedté.¹⁷

A leletek következő csoportjánál meghatározó szerepet játszik a négy ún. Hórusz-fiú istenség,¹⁸ melyek fokozatosan alakultak át kétdimenziós ábrázolásból (így akár a *cartonnage*- és fakoporsókon is megjelenhettek) és a *canopus*-edények plasztikus fejeinek mintázásából valódi szobrokként kialakított amulettekké, melyeket különféle anyagokból és formákként készítettek. A mumifikálásnál alkalmazott *canopusok*¹⁹ első egyszerű fedői után a Középbirodalom alatt először a négy, sólyomfejjel ábrázolt típus jelenik meg, majd a négy emberfejüként való ábrázolást követő időszak után végül eljutunk a négy különböző figura alakjához az Újbírodalom idején.²⁰ Eredetileg a szerveket az azokat tartalmazó *canopus*-edények jelképezték, majd ez a szemlélet fokozatosan átalakult és kiegészült, amikor megjelentek maguk az amulettek is a múmián. Az alakokat leggyakrabban – és évszázadokon keresztül²¹ – a mellkas alsó régiójára helyezték vagy azon a részen ábrázolták a koporsókon is, egyben utalva a testrészekre, ahonnan a szervek eredetileg származtak.

A két mésző ál-*canopus*-edény²² egy négy darabból álló szett megmaradt részét képviseli Duamutef és Hápi képében. Az ‘ál’ jelzőt az edények bizonyos csoportja kapta, amely pusztán egyetlen tömbből kifaragott, edényt formáló szobrot, jelképet eredményezett; ezeknél bekarcolt, rajzolt vonal jelzi általában a fedél és a test közötti (képzelt) határt. A 20. dinasztiaiban jelenik meg, de a 21. dinasztiaától válik elterjedté, amikor a halott szerveit immár visszahelyezték a testüregbe; a leleteket a késő-22. dinasztia és a kora-26. dinasztia (i.e. 9–7. sz.) közé datálhatjuk.²³

A két pár aranyozott fa- és fajsansz amulett-szett²⁴ és az utóbbihoz tartozó, szintén aranyozott fajsansz szárnyas

¹⁷ TAYLOR, *Death & the Afterlife in Ancient Egypt*, London 2001, 128–132. Az ásatáson előkerült usébtiket, valamint az usébtit tartó doboz(oka)t PATKÓS SZILVIA dolgozta fel (*Usébtik a Khokha-domb déli lejtőjéről*, ELTE-BTK, Egyiptológiai szak, Budapest 2006, kiadatlan szakdolgozat), elsősorban ld. a ‘2. Usébtik a Harmadik Átmeneti Korból’ c. fejezetet.

¹⁸ A négy Hórusz-fiút jellemzően megszemélyesítő *canopusok* mindegyike egy-egy belső szervet tartalmazott (amikor valójában funkcionált is az edény) és további istennők védtek mindegyiküket (valamint a négy égtájhoz is kapcsolódtak általuk), melyek a következőképpen néztek ki: emberfejű Amszet (máj/Ízisz), majomfejű Hápi (tüdő/Nephthüsz), sakálfejű Duamutef (gyomor/Néith) és sólyomfejű Kebehsenuf (zsigerek/Szelket); ld. pl. KÁKOSY L., *Ré fiái*, Budapest 1979, 358–359; FRIEDMAN, F.D. in FRIEDMAN, F.D. (ed.), *Gifts of the Nile. Ancient Egyptian Faience*, London 1998, 246–247. Az istenségek tágabb kozmikus jelentéséhez ld. RAVEN, M.J., Egyptian Concepts of the Orientation of the Human Body, *JEA* 91 (2005), 37–53.

¹⁹ Az itt következő összefoglalóhoz a *canopus*-edények és tartozékaik fejlődéséről IKRAM–DODSON leírását követtem: *The Mummy in Ancient Egypt*, 18, 276–292, elsősorban 276–277.

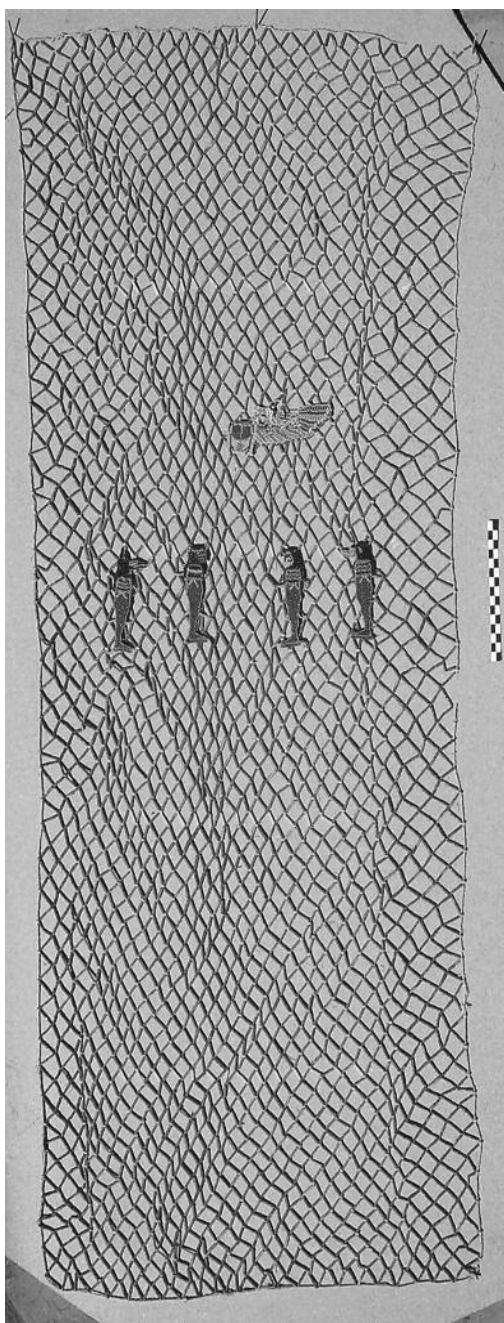
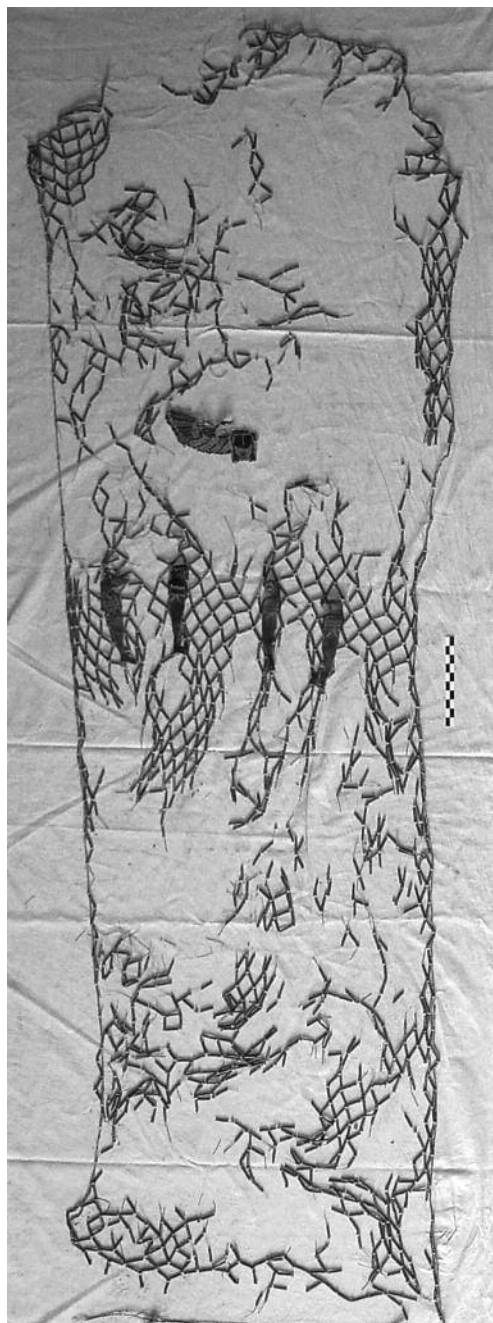
²⁰ IKRAM–DODSON, *The Mummy in Ancient Egypt*, 18.

²¹ Egy valószínűleg az Újbírodalom időszakára keltezhető mellészen megtalálhatjuk a szárnyas halotti skarabeus és a négy Hórusz-fiú együttes ábrázolását, amely ugyanezen gondolatmenetnek egy korábbi megjelenését képezi: REISNER, G.A., *Amulets I.*, /CGC/ Le Caire 1907, 147, Pl. XV., No. 12217.

²² Részletes leírásukhoz ld. FÁBIÁN, Cat. Nos. 37–38, in BÁCS T.A. – FÁBIÁN Z.I. – SCHREIBER G. – TÖRÖK L., *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis. A Celebration of 102 Years of Fieldwork in Egypt. Catalogue for the Temporary Exhibition in the Egyptian Museum, Cairo, November 5, 2009 – January 15, 2010*, Budapest 2009, 101–102.

²³ FÁBIÁN in BÁCS–FÁBIÁN–SCHREIBER–TÖRÖK, *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis*, 101; IKRAM–DODSON, *The Mummy in Ancient Egypt*, 289–291.

²⁴ Részletes leírásukat ld. NÉMETH B., Cat. Nos. 46–47, in BÁCS–FÁBIÁN–SCHREIBER–TÖRÖK, *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis*, 110–113. A Hórusz-fiú amulett-szettekhez ld. FLORENCE DUNN FRIEDMAN leírását in FRIEDMAN, *Gifts of the Nile*, 246–247, no. 157; valamint HÜTTNER, M., *Mumienamulette im Totenbrauchtum der Spätzeit. Eine Untersuchung an Objekten in der ägyptischen Sammlung des Kunsthistorischen Museums*. Beiträge zur Ägyptologie 12, Wien 1995, 7–8; TEETER, E., *Scarabs, Scaraboids, Seals, and Seal Impressions from Medinet Habu. With Post-Pharaonic Stamp Seals and Seal Impressions by T.G. Wilfong. Based on the Field Notes of Uvo Hölscher and Rudolf Anthes*, /OIP 118/ Chicago 2003, 123; IKRAM–DODSON, *The Mummy in Ancient Egypt*, 18, 127–128, 186–187; VOSS, M.H. VAN, *Horuskinder*, *LÄ III* (1980), 52–53.

4-5. kép – A kamrában talált gyöngyháló (2006.649) restaurálás előtt és után

halotti skarabeus²⁵ amulett talán a megmaradt gyöngyhalmokból feltételeken rekonstruálható egy vagy két, a múmiát fedő hálóra enged következtetni, mivel azokat általában ilyen gyöngyhálókhoz vagy a múmiapólyákhoz rögzítették. Mivel két különálló szettel van dolgunk, két múmia halotti felszereléséhez kapcsolhatjuk. Datálásuk az anyaguk és finom kidolgozottságuk miatt a fa alapú szettnél a késő Harmadik Átmeneti Korra, a fajansz-szettnél pedig egy tágabb, a Harmadik Átmeneti Kor és a Későkor közöttre tehető.²⁶ Az ugyanitt előkerült gyöngyháló és az arra erősített kisméretű lemezes gyöngyökből szőtt szárnyas skarabeus és négy Hóruszfiú amulett egy további múmiát takarhatott az oda temetett személyek közül (4–5. kép).²⁷ A közismert gyöngyháló-tipológia²⁸ szerint az amulett-szettekhez inkább az A-típust kell elképzelnünk, amely a válltól a lábfejjig fedte a múmiát és főbb amulettjei között szerepelnek az általunk is tárgyaltak; a gyöngyszóttként megjelenő amulettel inkább a Bb-csoporthoz kapcsolhatóak technikájuk alapján, amelyek már akár többféle amulettel is rendelkezhetnek (esetünkben ez nem valószínű), míg a háló maga szintén a válltól a lábfejjig terjed.²⁹ Datálásuk sajnos nem köthető egyértelmű határokhöz, a 21–26. dinasztia közé sorolhatjuk valamennyi kategória ismert példáit, míg a 26. dinasztia idején a legelterjedtebb a használatuk, Silvano szerint.³⁰ A 22. dinasztiából ismert egy kisebb méretű háló II. Sesonk fáraó *cartonnage*-koporsóján belül, de Ikram és Dodson leginkább a Harmadik Átmeneti Kor végétől datálja elterjedésüket, amikor is felváltják a testet teljesen körülölelő *cartonnage*-koporsókat, valamint a szaiszi korra (26. dinasztia), s bár kevés a bizonyíték, egészen a Ptolemaiosz-kor kezdetéig kifuthat ez a szokás.³¹

Már csak egy leletcsoportunk maradt az aknasírból, amely három kelet-görög Klazomenai amforából áll.³² További két edénnyel egyetemben a mumifikálás során használt anyagok, főleg összeragadt textilek tárolására használták ezeket, melyeknek jelenléte fontos volt maga a temetkezés színhelyénél, mintegy a halott személy integritását biztosítva. Datálásuk az aknasír i.e. 6. századi (újabb?) használatát is feltételezi.

A fentiek fényében, felmerül a kérdés, hogy mely tárgyak tartozhatnak valójában össze a leírt anyagon belül. Pustzán a valószínűsíthető datálási keretek alapján nehéz a feladatunk, mivel ezek igencsak tágak, több átfedés is elképzelhető. A koporsók, gyöngyhálók különbségei alapján, valamint a késeinek nevezhető amforák számításba vételével gondolhatjuk, hogy az aknasírt akár többször is felhasználhatták, mely során egy későkori leletcsoport rajzolódik ki valamelyest határozottabban. Miközben egyes leletek vándorlása is elképzelhető a fent említett, akár természeti, akár emberi beavatkozások során és több évezred elteltével számolva. Ez a sajátosság, a lelőhelyre igen jellemző helyzet számos lehetőséget kínál fel az értelmezésre, amely bármelyik pillanatban megdőlhét, vagy éppen beigazolódhat egy újabb adat, lelet előkerülésével, annak (és körülményeinek) közlésével.

²⁵ A halotti skarabeusokhoz ld. ROBERT STEVEN BIANCHI leírását in FRIEDMAN, *Gifts of the Nile*, 247, no. 158; valamint TEETER, *Scarabs*, 122–123; HÜTTNER, *Mumienamulette*, 15–16.

²⁶ ASTON a Harmadik Átmeneti Korra (i.e. 1070-650) datálja a thébai sírfelszerelések együtteseit, amelyek már tartalmaznak korai, viaszból és fából készült Hóruszfiú amuletteket; a legkorábbi gyöngyhálókat pedig i.e. 750 körülől datálja (*Tomb Groups from the End of the New Kingdom to the Beginning of the Saite Period*, PhD dissertation, University of Birmingham 1987, 640-643, 522-523). A fára alkalmazott aranyfűst, amely ritkább és kifinomult anyagnak számít, az Első Átmeneti Kor-i és a középbirodalmi használatán kívül, a Későkorban jellemző: ANDREWS, C., *Amulets of Ancient Egypt*, London 1994, 102. A fajansz skarabeuson a sötétkék-feketes színű részletek rétegelt alkalmazása a Későkorra jellemző, de már kisebb mértékben, habár a polikróm fajansz az Újbirodalom ideje óta ismert Egyiptomban: NICHOLSON, P.T., *Egyptian Faience and Glas. /Shire Egyptology 18/* Princes Risborough 1993, 31, 39.

²⁷ Ezt a gyöngyhálót megtalálását követően, a 2006-os szezon végén a Luxori Múzeumba szállították, ahol restaurátorai felújították, kiegészítették. Pillanatnyilag is ott tárolják.

²⁸ SILVANO, F., Le reticelle funerarie nell'Antico Egitto: Proposte di interpretazione, *EVO* 3 (1980), 83-97.

²⁹ Az A-típusoz ld. SILVANO, Le reticelle funerarie, 85–86, Fig. 1; a Bb-típusoz ibid., 88–89, és Fig. 2.

³⁰ SILVANO, Le reticelle funerarie, 83.

³¹ IKRAM–DODSON, *The Mummy in Ancient Egypt*, 186–187.

³² Ld. FÁBIÁN, A thébai el-Hoha domb déli lejtőjének feltárása, 9, 9. kép; SCHREIBER in BÁCS–FÁBIÁN–SCHREIBER–TÖRÖK, *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis*, 100; ASTON, *The Theban West Bank*, 153–155.

Abstract:

The present paper focuses on the secondary shaft tomb and its finds excavated in the season of 2006 on the southern side of el-Khokha hillock by the Hungarian Archaeological Mission led by Zoltán Imre Fábrián. The tomb chamber was cut beneath the portico of the First Intermediate Period or Middle Kingdom Saff-1 tomb with a shaft leading to it. Judging by its finds and architectural circumstances, it can be dated to the Third Intermediate Period with later stages of Late Period usage as well.

Apart from the mummified remains, the finds are comprised of wooden coffin fragments of 22nd and 25th–26th Dynasty dating; a shabti box (closest parallels with Aston's VIIb type) containing 184 shabtis of plain clay with white slip, some with beards, and further wooden fragments from a supposed second shabti box and 34 shabtis; cartonnage case fragments of Taylor's 2b type, and cartonnage mummy board fragments probably dating to the Ramesside Period; two limestone dummy canopic jars; two sets of gilded Sons-of-Horus amulets, one wooden and one of faience, the latter also includes a winged funerary scarab – these would imply bead nets of Silvano's type A, which may be supported by the amount of faience tubular beads uncovered; a bead net (Silvano's Bb type) with a beadworked winged funerary scarab and Sons-of-Horus figures made of small multicoloured disc beads also came to light; and five embalming pots, three of which are Clazomenian amphorae of eastern Greek origin dating to the 6th c. BC.

The paper attempts to date the objects from the shaft tomb and thus the tomb itself, with a discussion of the life-span of a tomb in the Theban necropolis, from both ancient times and modern.